

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

*До 215-річчя Національного
юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА

Підручник

За редакцією доктора юридичних наук, професора,
дійсного члена (академіка) НАПрН України *О. В. Петришина*

Харків
«Право»
2020

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 7 від 21 лютого 2020 р.)*

Рецензенти:

Н. М. Оніщенко, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України;

А. П. Засць, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, професор кафедри загальнотеоретичних та державно-правових дисциплін Національного університету «Києво-Могилянська академія», заслужений юрист України;

А. М. Колодій, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, директор навчально-наукового інституту «Юридичний інститут ДВНЗ “Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана”», заслужений юрист України

Колектив авторів:

О. В. Петришин, д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України, *Д. В. Лук'янов*, д-р юрид. наук, доц., чл.-кор. НАПрН України, *С. І. Максимов*, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України, *В. С. Смородинський*, канд. юрид. наук, доц., *І. О. Биля-Сабадаш*, канд. юрид. наук, доц., *Л. Л. Бозачова*, канд. юрид. наук, доц., *Д. О. Вовк*, канд. юрид. наук, ст. наук. співроб., *Є. А. Гетьман*, д-р юрид. наук, проф., *О. С. Гиляка*, канд. юрид. наук, *О. Р. Дашковська*, д-р юрид. наук, проф., *В. В. Лемак*, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України, *А. М. Мерник*, канд. юрид. наук, *С. М. Олейников*, канд. юрид. наук, доц., *М. О. Петришина*, канд. юрид. наук, доц., *С. П. Погребняк*, д-р юрид. наук, проф., *С. В. Прийма*, канд. юрид. наук, доц., *І. В. Процюк*, д-р юрид. наук, проф., *Ю. С. Разметаєва*, канд. юрид. наук, *Н. І. Сатохіна*, канд. юрид. наук, *О. О. Уварова*, канд. юрид. наук, *Г. О. Христова*, д-р юрид. наук, доц., *С. В. Шевчук*, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України, *І. В. Яковюк*, д-р юрид. наук, проф.

Загальна теорія права : підручник / [О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, 3-14 С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін.] ; за ред. О. В. Петришина. – Харків : Право, 2020. – 568 с.

ISBN 978-966-937-993-1

Підручник підготовлено відповідно до навчальної програми з теорії права для закладів вищої освіти України. У ньому відображені актуальні підходи до дослідження юридичних явищ та процесів. Навчальний матеріал викладено з урахуванням норм Конституції України, узагальнень чинного законодавства та юридичної практики, порівняльно-правових досліджень.

Для студентів, аспірантів та викладачів юридичних закладів вищої освіти, а також усіх, хто цікавиться проблемами права.

УДК 340.12(075)

© Петришин О. В., Лук'янов Д. В., Максимов С. І., Смородинський В. С. та ін., 2020
© Видавництво «Право», 2020

ISBN 978-966-937-993-1

Перелік основних скорочень

ВРУ – Верховна Рада України
ГК України – Господарський кодекс України
ГПК України – Господарський процесуальний кодекс України
ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини
ЗК України – Земельний кодекс України
КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України
КВК України – Кримінально-виконавчий кодекс України
КЗпП України – Кодекс законів про працю України
КК України – Кримінальний кодекс України
КМУ – Кабінет Міністрів України
КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України
КСУ – Конституційний Суд України
КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення
МК України – Митний кодекс України
ПК України – Податковий кодекс України
СК України – Сімейний кодекс України
ЦК України – Цивільний кодекс України
ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

Передмова

Підготовлений професорсько-викладацьким складом кафедри теорії і філософії права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого із запрошенням вчених Національної академії правових наук України підручник має на меті формування у студентів знань про сутність і форми права, його функціонування та розвиток, компетентностей щодо використання загальнотеоретичного категоріального апарату юриспруденції в юридичній освіті та професійній діяльності.

У результаті вивчення цієї навчальної юридичної дисципліни студенти повинні:

- мати знання щодо актуальних питань правового регулювання суспільних відносин, сучасних підходів до розуміння права та правоутворення, реалізації права та механізмів правозастосування, забезпечення та захисту прав людини;

- розуміти сутність та основні риси права, специфіку його джерел, системи, принципів та норм права, структуру правової системи та зв'язки між її основними елементами, особливості основних правових сімей;

- уміти правильно тлумачити і застосовувати норми та принципи права, сприяти реалізації прав людини та впровадженню вимог верховенства права в суспільні відносини та юридичну практику.

Підручник відображає зміни, що відбуваються останніми роками в царині юриспруденції, бере до уваги основні напрями та тенденції розвитку правової системи та судово-правової реформи. При його підготовці були використані найбільш значущі наукові публікації та розробки як вітчизняних, так і визнаних зарубіжних правознавців. Відповідні зміни є особливо помітними в розділах, що присвячені визначенню права, джерелам права, системі і нормам права, тлумаченню в праві, юридичній аргументації, правам людини та верховенству права.

Автори прагнули врахувати досвід викладання загальнотеоретичних юридичних дисциплін, використати вітчизняну юридичну практику і практику впливових міжнародних організацій, представити європейські стандар-

ти у правовій сфері та розкрити їх зміст. З цією метою викладення відповідних наукових питань здійснено з посиланнями на новітнє законодавство України, рішення КСУ, практику Верховного Суду, а також міжнародні правові акти і практику ЄСПЛ.

Підручник орієнтує читача на сучасне розуміння права, яке гарантує межі свободи, сприяє попередженню та вирішенню конфліктів, уможливорює гідний вільний розвиток людини, існування та функціонування суспільства. У свою чергу, держава розглядається як суб'єкт, на якого покладається відповідальність за закріплення правил поведінки в законодавстві, належне їх застосування, підтримання правового порядку. Особливого значення в цьому плані набувають зобов'язання держави у сфері прав людини, ідеї належного та обмеженого правом управління, забезпечення за допомогою державної політики спільних інтересів і загального блага та ін.

Навчальний матеріал розділено на чотири змістовні частини: вступ до загальної теорії права; нормативна основа правового регулювання; дія права; право в сучасному світі. У підручнику відтворені здобутки таких напрямів правової науки, як філософія права, соціологія права, логіка права, використані найбільш значні результати галузевих юридичних досліджень. Це є важливим, урахуовуючи статус загальної теорії права як фундаментальної юридичної науки, що виконує функції узагальнення та інтеграції юридичного матеріалу, методологічну і комунікаційну функції.

Ця робота продовжує традиції попередніх навчальних видань кафедри: підручників «Загальна теорія держави і права» за редакцією М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина (2002), «Загальна теорія держави і права» за редакцією М. В. Цвіка, О. В. Петришина (2009), «Теорія держави і права» за редакцією О. В. Петришина (2014), навчальних та навчально-методичних посібників та ін. У підручнику послідовно викладаються спільні доктринальні підходи і наукові позиції викладачів кафедри, використовуються найбільш важливі результати її наукових досліджень, які знайшли підтримку юридичної громадськості.

Для наукового редагування цього видання була створена група у складі доктора юридичних наук, члена-кореспондента НАПрН України Д. В. Лук'янова, доктора юридичних наук, професора кафедри теорії і філософії права, члена-кореспондента НАПрН України С. І. Максимова, кандидата юридичних наук, доцента кафедри В. С. Смородинського.

Підручник допомагає отримати знання і вміння, необхідні для виконання професійних завдань, пов'язаних із нормотворчістю, правозастосуванням, тлумаченням права та юридичною аргументацією та ін. Він також дає змогу

з наукових позицій розглянути особливості правових актів, нормотворчої техніки, сформувати у студентів навички подолання колізій і прогалин у законодавстві тощо.

Сподіваємося, що наша робота приверне увагу читачів і стане в пригоді не тільки студентам юридичних закладів вищої освіти, а й науковцям у сфері права, фахівцям галузевих юридичних дисциплін, юристам-практикам, загалом – усім, хто переймається актуальними питаннями і проблемами розвитку правової державності та правової системи України.

*Доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії і філософії права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, академік НАПрН України*

О. В. Петришин

ЧАСТИНА ПЕРША

ВСТУП ДО ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА

Розділ I

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА ЯК ЮРИДИЧНА НАУКА

§ 1. Правознавство як суспільна наука

Наука є формою інтелектуальної діяльності людини, яка спрямована на отримання істинних знань про світ (природу, суспільство, мислення), відкриття законів світу та прогнозування його розвитку.

Основою цієї діяльності є збір фактів, їх систематизація, аналіз і на цій основі синтез (створення) нових знань про досліджувані явища. Будь-якій науці притаманні такі функції: пізнання і пояснення явищ навколишнього світу, прогнозування розвитку різних явищ і процесів, допомога практиці.

Науки поділяються на *технічні*, які вивчають техніку та явища, важливі для її розвитку, *природничі*, які вивчають природні явища, та *суспільні*, які вивчають людину як соціальну істоту, відносини між людьми та їх утвореннями, суспільство в цілому. Серед суспільних наук чільне місце посідає *правознавство*, яке спрямоване на здобування, узагальнення, систематизацію і застосування знань про право.

Процес пізнання у суспільних науках відбувається в особливій пізнавальній ситуації: *дослідник тут осмислює соціальну дійсність, в якій він сам перебуває*. Ми пізнаємо соціум, знаходячись усередині суспільства, держави чи людства загалом. Тому вивчення суспільних явищ часто включає не лише виявлення певних параметрів життєдіяльності суспільства, але й містить елемент суб'єктивного оцінювання соціальних явищ, ставлення до них як до позитивних чи негативних.

На таке оцінювання впливають світосприйняття дослідника, його переконання та життєвий досвід.

Так, ніхто не заперечуватиме, що вивчення держави включає з необхідністю розуміння влади. Державна влада здійснює свій вплив на різні сфери – економіку, політику, безпеку, соціальний захист і т. ін. При цьому, якщо з погляду лібералізму критикується втручання держави у ринкову економіку, то у межах консервативної чи солідаристської парадигми таке втручання сприймається позитивно. Такий елемент оцінювання дійсності, що відсутній у точних чи природничих науках, не применшує наукового статусу суспільних дисциплін, якщо він не веде до ігнорування фактів, що може призвести до знецінення певних наукових концепцій та теорій.

Предмет вивчення та висновки суспільних наук значною мірою залежать від *соціально-історичного контексту*, в якому здійснюється дослідження. Якщо сьогодні теза про те, що чоловікам і жінкам слід забезпечувати рівний обсяг прав, виглядає беззаперечною, то ще сотню років тому такий висновок був предметом запеклих дискусій. Важливим є й те, що вивчення багатьох суспільних явищ на науковій основі пов'язане з доступністю необхідної інформації та станом наукових методів. Зокрема, правова інформатика як окрема дисципліна сформувалася тільки тоді, коли з'явилися доступ до великих масивів даних у сфері правового регулювання суспільних відносин та комп'ютерні методики їх працювання.

У суспільних науках *обмежено використовується експеримент*, спрямований на практичну перевірку наукових висновків. Це пояснюється складністю соціального експериментування, оскільки складно побудувати належну експериментальну модель, яка б ураховувала всі об'єктивні та суб'єктивні чинники, що впливають на розвиток соціальних інститутів. Приміром, певний податковий експеримент може виявитися позитивним у межах невеликого регіону, але неефективним у межах країни у цілому через певні регіональні особливості чи збільшення витрат на адміністрування податків.

Тому в багатьох випадках суспільні науки мусять спиратися не стільки на проведення експерименту, скільки на порівняльний аналіз, історичні дослідження, статистичні дані тощо. Проте сучасний розвиток електронної техніки, поява нових технологій дають змогу значно

розширити можливості моделювання різних соціальних ситуацій і через це спростити проведення експериментів.

Специфіка суспільних наук виражається і у *характері прогнозів, які цими науками формулюються*. Вони часто мають загальний характер, що пояснюється багатоваріантністю розвитку різних суспільних явищ та процесів, тощо. Водночас унаслідок того, що правова наука не може не спиратися на нормативні критерії – конституцію та інші законодавчі акти, норми та положення інших джерел права, є підстави вважати правознавство *найточнішою з усіх неточних (суспільних) наук*.

Приміром, за останні 50–70 років у світі суттєво збільшилася кількість демократичних країн і можна прогнозувати, що ймовірно їх кількість збільшуватиметься надалі. Проте у різних частинах світу вона розгортається з різною швидкістю і у різних варіантах формування демократичних інститутів. І на цьому, більш конкретному, рівні демократизація матиме значно менш прогнозований характер і суттєво залежатиме від національного контексту, економічного розвитку, політичної та правової культури тощо.

Правознавству, як і будь-якому науковому дослідженню властива низка істотних ознак, які вказують на його науковий характер.

По-перше, правознавство вивчає *реально існуючі явища і процеси*. Об'єктом дослідження для правознавства є феномен права, його місце і роль у суспільстві, а також його зв'язки з державою, суспільством, економікою, мораллю тощо. Особливістю правознавства є те, що право для нього – основний предмет дослідження, навколо якого обертаються усі інші проблеми. Правознавство детально і системно досліджує внутрішню побудову правової системи, її елементи (нормотворчість, правові відносини, юридична відповідальність), та зв'язки між ними (наприклад, зв'язки між нормами права та їх застосуванням у конкретних справах).

Правознавство також пропонує юридичний підхід до розуміння суміжних соціальних явищ. Наприклад, економічна теорія досліджуватиме поведінку людини з точки зору того, як ця поведінка збільшує її добробут, а для права матиме значення правомірність/неправомірність поведінки індивідів та доцільність для розвитку економіки тих чи інших юридичних засобів.

По-друге, для правознавства характерна *власна методологія*, тобто сукупність прийомів, способів та принципів, за допомогою яких отри-

муються нові знання про правову систему. Деякі з цих методів використовуються усіма науками (наприклад, прийоми логіки), інші є унікальними для суспільних наук чи навіть виключно для правознавства (наприклад, метод порівняння чи формально-юридичний аналіз правових текстів). У сучасних умовах глобалізації та культурного різноманіття виникають нові методологічні підходи до дослідження права, без використання яких сьогодні неможливо повно та всебічно розглянути таке складне явище, як право¹.

Історія правової науки свідчить, що найсприятливіші умови для її розвитку створює не моністичний підхід з однієї методологічної позиції, а їх *плюралізм*, який спирається на визнання не тільки можливості, а й доцільності декількох (багатьох) шляхів до пізнання істини. Натомість зіставлення та інтеграція знань, набутих на основі різних методологічних підходів, можуть забезпечити реальну всебічність і зумовлену цим повноту наукового дослідження, а тому лише збагачують правову науку та підвищують цінність її висновків.

Проте за будь-яких умов правознавство як знання, що претендує на науковість, має дати відповідь на три основних питання: *чому* та яким чином виникає право; *що* власне є правом з точки зору змістовних характеристик; *для чого* воно існує з позиції його ролі та призначення?

По-третє, правознавство оперує власною науковою *термінологією*, тобто системою слів і словосполучень із чітко визначеним змістом, за допомогою яких вивчаються право і суміжні явища. Понятійний апарат, спираючись на загальні для всієї юриспруденції поняття, є свого роду «професійною мовою» правознавців. Ці поняття і категорії (норма права, закон, юридична відповідальність, поняття галузевих наук) дозволяють виражати найбільш повну наукову картину юридичного світу, використовуються для створення юридичних текстів та їх тлумачення.

Понятійний апарат юридичної науки постійно розвивається: певні поняття, властиві для розуміння права у попередні часи, перестають бути актуальними, але з'являються нові, зумовлені реаліями сьогодення.

¹ Більше про це див.: Максимов С. І. Методологічні підходи до дослідження правової реальності. *Правова система України: історія, стан, перспективи* : у 5 т. Харків : Право, 2009. Т. 1. Методологічні і історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. С. 39–71.